

riografiju važan je niz podataka o organizaciji i djelovanju KPJ u Baranji. Ovdje još treba spomenuti i rad iz problematike neprijateljskog terora u Banatu *B. Ivkovića*, »Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu 1941—1944, I, 1967, 373—403, koji pridonosi, uz više drugih radova, historijatu te genocidne akcije na području Jugoslavije.¹⁸

b) Prilog je daljnjem proučavanju NOB-a u Srbiji opsežan i temeljit rad *M Borkovića*, »SKOJ i omladinski pokret u Srbiji od aprila do kraja 1941. godine«, I, 1967, 273—371.

Tokovi revolucije su, može se prosuditi, solidan oslonac historiografiji radničkog pokreta, SKJ, NOB-a, i revolucije u Srbiji, a korisni su, zbog zajedničkih i povijesno povezanih tema, i za historiografiju drugih jugoslavenskih zemalja, pa tako, što valja posebno istaći, i za hrvatsku historiografiju.

Vlado Oštrić

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY, 1967, 1—3; 1968, 1—3. Izdavač: Instituut voor sociale geschiedenis, Amsterdam.¹

Časopis i dalje, kao i dosad, izlazi do triput godišnje: redakcija je i ovaj put okupila zamjeran broj evropskih stručnjaka, uz one iz SAD, koji se svi manje-više bave poviješću međunarodnoga radničkog pokreta, ostalih socijalnih pojava i pokreta od velike francuske građanske revolucije godine 1789. do kraja II svjetskog rata. Objelodanjeni radovi, veći i manji, iznose na vidjelo i mnoge nove i dosad posve nepoznate okolnosti iz dalje i bliže prošlosti, a rezultat su proučavanja novopronađenih arhivskih materijala u »Instituutu voor sociale geschiedenis« u Amsterdamu i ostalim evropskim ustanovama. Rasprave i članci su na njemačkom i engleskom jeziku, dokumenti u izvornom obliku, bilo na njemačkom, engleskom ili ruskom. I ova dva godišta, kao i ranija, imaju ustaljene rubrike: rasprave, dokumentaciju i bibliografiju.

U ovom prikazu osvrnut ćemo se, uz ostalo, na neke priloge koji širinom obrade i prelaze tematski radnički pokret, ali su ipak sastavni dio društvenih pojava i promjena unutar naše nedavne prošlosti. U redoslijedu prikazanih radova na prvom su mjestu prilozi do godine 1918, jer ih je i najviše, zatim slijedi prikaz svega jednog priloga iz razdoblja između dva rata i jednog iz vremena drugog svjetskog rata. Skrećemo pažnju i na neke dosad potpuno nove dokumente koji su, manje-više, pronađeni u Amsterdamskom institutu. Posebno je, međutim, poučan oveći bibliografski prilog, rad dvojice stručnjaka koji u njemu iznose teškoće i mogućnosti oko izrade velike bibliografije iz historije međunarodnog radničkog pokreta.

¹⁸ Širem razumijevanju te problematike pridonosi i rad *B. Ivkovića*, »Zatvori, koncentracioni i radni logori u Banatu 1941—1944, *Zbornik za društvene nauke* 39, Novi Sad 1964, 108—134.

¹ O ranijim godištimu vidi prilog *M. Despot*, *International Review of Social History*, Amsterdam 1964, 1965, 1966, *JIC*, 1967, 1—4, 303—308.

U vremenskom razdoblju do 1918, a radi bolje preglednosti, razvrstali smo objelodanjene radove i po geografskom prostoru, držeći se pri tome osnovne kronologije, a ne godišta u kojima je navedena studija objelodanjena u reviji. Zbog toga i počinjemo prikaz radom *Wolfganga Schiedera*: O Savezu komunista ljeti 1850. (1968, 1, 29—57). Taj prilog treba da posluži kao daljnja dopuna postanku i razvoju Saveza komunista. Kao što je poznato, preimenovan je dotadašnji Savez pravednika u Savez komunista u Londonu, gdje je održan i osnivački njegov kongres od 30. studenog do 8. prosinca godine 1847. Kongresu su prisustvovali i Marx i Engels. Tada im je povjereno da napišu Komunistički manifest koji je objelodanjen također u Londonu, u veljači godine 1848. Svrha novoosnovanog Saveza bila je prema usvojenom Statutu »[...] obaranje buržoazije, vladavina proletarijata, odstranjenje građanskog društva osnovanog na klasnoj vladavini i osnutak novog društva bez klasa i privatnog vlasništva«. Savez je nakon izbijanja revolucija godine 1848. vodio sve jaču agitaciju, no nakon poraza većina članova napušta kontinent i ponovo odlazi u London, gdje je zatim Savez reorganiziran. Od tog vremena postaje središtem međunarodnog socijalističkog i revolucionarnog pokreta, te su mu se, uz engleske čartiste, priključili i francuski blankisti, socijalno-revolucionarni Poljaci, Mađari i ostali. Postoje čak i neke još nedovoljno istražene indicije da su iz Hrvatske pojedinci, odnosno čitavo jedno udruženje, bili povezani s tim socijalno-revolucionarnim odborima, i to ne samo u Londonu, nego i u Parizu, gdje su imali svoje sjedište Talijani i Mađari, Rumunji i ostali. Daljnja će savjesna istraživanja i na to pitanje dati odgovor. To više što i autor priloga o Savezu komunista smatra da su radovi na istraživanju povijesti djelovanja te organizacije ionako još uvijek u stadiju prikupljanja novih izvornih materijala. Neka svoja nova zapažanja i rezultate osniva Schieder na tekstovima triju dokumenata koje objelodanjuje prvi put. Ti se dokumenti danas nalaze u takozvanom Komunističkom dosjeu u Marx-Engelsovoj ostavštini u Amsterdamskom institutu. Tekstovi dokumenata, i to osobito prvi i drugi, iznose na vidjelo činjenicu da su usprkos tendenciji »političke čistoće« Saveza komunista, koju je odlučno zastupao najviše sam Marx, u ideološko-političkom pogledu ipak s vremena na vrijeme pravljene kompromisi, pa su učlanjivani i ljudi iz nekih njemačkih radničkih organizacija, iako su ponekad bili i suviše opterećeni »građanskim mentalitetom«. Prva dva dokumenta tekstovi su pisama koja je Karl von Brunn pisao iz Altone svome prijatelju Konradu Schrammu u Londonu. Von Brunn je bio njemački oficir, i među prvima organizira radnička udruženja u Njemačkoj. Između godine 1836. i godine 1840. formirao je i prve oveće ćelije koje su organski bile vezane uz poznati Savez pravednika. Kasnijih godina živi von Brunn u Švicarskoj. Neobično je aktivan godine 1848. i ističe se u takozvanoj »badenskoj revoluciji« u Njemačkoj. Međutim i nakon neuspjeha revolucije sudjeluje i dalje aktivno u radničkim akcijama. Čini se da je u proljeće godine 1849, za kraćeg Marxovog boravka u Hamburgu, stupio s njime u ličnu vezu. Je li Brunn već tada bio i član Saveza komunista, zasad je prema mišljenju Schiederovom otvoreno pitanje. Svakako je u travnju, odnosno u svibnju godine 1850. član Saveza, što saznajemo i iz objelodanih pisama. Međutim u poznatoj Lipanjskoj besjedi, izdanoj 1850. godine u Londonu u ime Središnjeg saveznog komiteta, Brunn se nalazi na listi isključenih. Isključenje je bilo posljedica njegove dvolične uloge, neprestano je lavirao između njemačkih građanskih demokrata, koji su bili okupljeni u Švicarskoj, i Saveza u Londonu. Brunn, što saznajemo i iz pismenih objelodanih tekstova.

nije nikada ni bio pravi marksist ni komunist, već tipičan građanski liberal. Oba pisma upućena su Konradu Schrammu, koji je, kao što je poznato, bio jedan od najvjernijih pristalica Saveza i prijatelj Marxov. Schramm je osim toga godine 1850. bio i nominalni izdavač *Novih rajnskih novina*. Svakako da oba Brunnova pisma pisana Schrammu, u travnju i svibnju godine 1850, pridonose boljem poznavanju uzroka raspadanja Saveza, a ujedno bacaju i novo svjetlo na postanak Lipanijske besjede. Vjerujemo da će daljnja istraživanja još bolje razjasniti i ostala neriješena pitanja.

Kenneth R. Calkins obrađuje nešto suvremeniju problematiku. Bavi se ličnošću Huga Haasa (1968, 2, 174—188). Haase je, nakon smrti njemačkog socijaldemokratskog »lidera« Paula Singera, u siječnju godine 1911. izabran za njegova nasljednika. I to upravo u času kad unutar stranke već postoji razdor, pa je nastala kriza pojačana i narednih godina, to više što su i predstojeći međunarodni ratni zapletaji još većma slabili stranačke redove. Do svog izbora Hugo Haase je prilično po strani, iako je ponešto aktivniji već potkraj XIX stoljeća. Obecavao je, prema mišljenju ostalih stranačkih glavnih ličnosti, mnogo više, no nije ispunio nade koje su u njega polagali i Kautsky i ostali. Na žalost nikada se nije uspio približiti Bebelu, kao Singer, pa je to otežavalo njegov rad u stranci. Ta se situacija pogoršala još mnogo više nakon Bebelove smrti godine 1913, jer istupaju nove ličnosti koje mu sve više ometaju njegov rad. To više što je, prema mišljenju Kautskog, Haase bio doduše »dobar rukovodilac«, ali ipak preslaba ličnost da bi mogao autoritativno istupiti i jače djelovati u politici.

Tri oveća zanimljiva priloga posvećena su reformizmu u Francuskoj. U prvome, *Carl Landauer* raspravlja o problemu postanka reformizma od godine 1872. i dalje, s težištem na godini 1880. (1967, 1, 81—107). U šest manjih poglavlja autor je obradio problem ovako: U prvome poglavlju govori o opoziciji prema Marxu u Prvoj internacionali i zadržava se najviše na sukobima koji su 70-tih godina izbili između Marxa i Bakunjinina. U drugome poglavlju govori o umjerenima, anarhistima i postkomunarima Francuske u razdoblju od godine 1871. nadalje. Zadržava se na pojavi političkog preporođenog socijalizma koji je pomalo počeo izbijati u Francuskoj godine 1879. Ukazuje i na antimarksističke pojave, koje su također počele jačati u to vrijeme. U narednom je poglavlju riječ o novim partijskim »liderima«, spominje se i Benoit Malona koji iako aktivan u Pariskoj komuni, nakon povratka iz emigracije prihvaća, pod uplivom njemačkih revizionista, tezu o mirnom integralnom socijaliziranju svijeta. U to se vrijeme ističe i mladi Jules Guesde, tada veliki poklonik i sljedbenik Marxa, iako će i on kasnijih godina, to jest potkraj XIX stoljeća, zaploviti u reformističke vode. U daljnjim poglavljima autor govori o francuskom posibilitistima, te smatra da su oni do godine 1880. tek postepeno postajali reformisti, i dalje o tome iznosi neke svoje poglede u posljednjem poglavlju toga zanimljivog i dobro komponiranog priloga.

Na taj prilog se tematski nadovezuje studija *Lesliea Derflera* o reformizmu Julesa Guesdea u razdoblju od 1891. do 1904. Riječ je o već spomenutom poznatom francuskom socijalistu (1845—1922), koji je zbog sudjelovanja u Pariskoj komuni osuđen na 6 godina zatvora. Osamdesetih godina XIX stoljeća smatralo se Guesdea osnivačem francuske socijaldemokratske stranke. Derfler se u svome radu zadržava na »reformistu« Guesdeu, koji će, uoči izbijanja I svjetskog rata, ponovo zauzeti svoj revolucionarni stav i zastupati i u francuskom parlamentu interese radničke klase.

Treći prilog potječe od *Roberta P. Bakera* i posvećen je problemu francuskog regionalnog socijalizma u razdoblju od 1880. godine do izbijanja I svjetskog rata (1967, 3, 357—390). Uz prilog je autor objelodanio i zanimljivu dokumentaciju u obliku statističkih tabela u koje su uneseni podaci iz sjevernih francuskih pokrajina s brojem članova socijaldemokratske partije 1897/8, 1905. i 1913. godine. Objavljen je i drugi zanimljiv dokument s brojem socijalističkih i antisocijalističkih kooperativa u Lilleu i Roubaixu godine 1890—1914.

Za ilustraciju socijalnih prilika u Engleskoj svakako je veoma zanimljiv i poučan oveći članak *Anthonyja S. Wohla* o jednoj socijalno-političkoj brošuri, koja je u jesen 1883. objelodanjena u Londonu (1968, 2, 189—245). Brošuri, možda čak bolje rečeno pamfletu, naslov je Bijedan krik londonskih izgnanika. U njoj su izneseni brojni vjerodostojni podaci o životnim i stambenim uvjetima »londonskih izgnanika«, koji su u tom velikom gradu tada živjeli i radili pod teškim okolnostima. Pamflet je izazvao neobično zanimanje, to više što su radnička predgrađa, »slumovi«, postajala sve veći predmet pažnje, a i teških napada. Uoči izlaženja brošure pojavili su se u javnosti i oveći novinski članci, u kojima su pojedinci također raspravljali o sličnim problemima, ali su mnogo detaljnije bili obrađeni u samoj brošuri. Sastavljač brošure je, prema vlastitim izjavama, bio Andrew Mearn, ličnost koja je potkraj XIX stoljeća veoma aktivna i poznata kao pristaša napredno-liberalnih ideja. Pamflet se, čini se, donekle dojmio i visokih dvorskih krugova, pa i same vladarice Viktorije i ostale londonske javnosti, koja je od tog vremena ipak počela obraćati pažnju na problem »slumova«. Satirički list *Punch*, nazvan i londonski *Charivari* počeo je objavljivati i karikature socijalnog sadržaja, iznoseći na vidjelo, na više nego drastičan način, bijedne stambene prilike londonskog radništva. Taj objelodanjeni prilog ilustriran je s nekoliko izvanrednih karikatura, pa je zanimljiv i po tome, što upravo taj slikovni materijal izvrsno dopunjava autorovo izlaganje i sadržaj same brošure. Autor je svakako veoma uspjelo, analizirajući detaljno tekst brošure i uspoređujući ga s ponekim ostalim suvremenim tekstovima, dao sliku tadašnjeg stanja i iznio na vidjelo mnoge komponente koje raniji historičari nisu dosad ni uočili ni pravilno ocijenili.

Prelazimo na studiju *Roberta C. Reindersa* pod naslovom Rasizam na ljevici. E. D. Morel i crni užas na Rajni (1968, 1, 1—28). Riječ je o događaju koji se zbio 6. travnja godine 1920, u času kad je francuska vlada, zauzimajući definitivno rursku zonu, okupirala Frankfurt, Darmstadt, Hanau i Hamburg svojim vojnim snagama. Za vrijeme zauzimanja pojedini francuski marokanski vojnici pucali su u Frankfurtu u masu i ubili nekoliko osoba. Komentirajući taj događaj, dopisnik londonskog lista *Daily Herald*a posebno je naglasio sastav francuske vojske u kojem su bile i kolonijalne afričke trupe. Izvještaj o događaju u Frankfurtu imao je ovaj izazovni naslov: »Frankfurt prekriven krvlju, francuske crnačke trupe pucaju na civile«. Svega nekoliko dana kasnije pojavio se i članak Edmunda Denea Morela. U njemu autor više nego nekritički napada »primitivne afričke barbare« te iznosi i neke podatke o silovanjima bijelih djevojaka u njemačkim gradovima. Da je takav članak napisao neki američki rasist i da je objelodanjen u kakvoj rasističkoj ediciji ne bi bio ni najmanje zanimljiv kao historijski dokument. No kako ga je napisao nekadašnji veliki simpatizer Crnaca, a to je bio Morel, Reinders s pravom postavlja pitanje čemu je trebalo da posluži ta anticrnačka kompanja? To više što je članak uz to bio objelodanjen u *Daily Herald*u, listu koji je bio glasilo ljevice u Britaniji, a njegov izdavač George Lansbury bio je također poznat kao progresivan i veoma

demokratičan. Na Morelov napis reagirale su i druge novine. Međutim, u ime Crnaca istupio je indijski radikalni pjesnik Claude Mc Kay, koji u to vrijeme živi u Londonu. Napisao je oštro pismo izdavaču *Daily Herald*a, već spomenutom Lansburyju. U pismu napominje da pretjerani izvještaji o ubistvima crnačkih francuskih kolonijalnih trupa u Njemačkoj nisu vjerodostojni. A još manje izvještaji o pretjeranoj senzualnosti crnaca, jer »silovanje je silovanje, i boja kože ih ni u kom slučaju ne razlikuje«. Mc Kay je zahtijevao da se njegovo pismo objavi u *Daily Herald*u, ali je to izdavač odbio s napomenom da je predugačko, pa da ga iz tog razloga ne može objelodaniti. McKay je, međutim, našao drugog izdavača pa se je pismo u cjelini pojavilo u listu *Radnički nebojša*. Nakon toga se Morel ponešto povlači, te opravdava i svoj članak ističući da je to sve pisao zapravo bez ikakvih rasnih predrasuda. Polemika izazvana Mc Kayovim pismom nastavljena je i dalje. Tako je i njemački komunistički list *Crvena zastava* osudio također Morelov stav i s pravom upozorava na to da su ispadi francuskih kolonijalnih trupa sitnica prema onim nedjelima koja je počinila njemačka vojska za vrijeme I svjetskog rata. Konačan odgovor na izazvane polemike ipak je, čini se, prema mišljenju Reindersa, dao već spomenuti indijski pjesnik Mc Kay. Tvrdio je da su ti napisi, na čelu s Morelovim, bili napisani radi toga što su se britanski socijalisti bojali da će francuski militaristi ugušiti njemačku republiku i tako uništiti i njemačke socijaliste s kojima su britanski istomišljenici i te kako bili povezani. Reinders se suglasio s tom ocjenom, te je uz to napomenuo da su i poneki njemački historičari (ne kaže koji!) s njome suglasni. Prilog je, svakako, zanimljiv, no smatramo da ni u tom pitanju nije rečena posljednja riječ i da on može i treba da bude i dalje predmet diskusije.

M. S. Venkatarami i *B. K. Shrivastava* obrađuju u ovećoj studiji protestno gladovanje Mahatme Gandija u veljači i ožujku 1943. godine (1968, 2, 141—173). Ujedno pišu i o dojmovima koje je taj Gandijev postupak izazvao u Rooseveltovoj Americi.

Opsežna studija, rezultat rada dvaju znanstvenih radnika *Berta Andreasa* i *Georgesa Haupta* upućuje na probleme koji se odnose na izradu i izdavanje velike opće bibliografije o međunarodnom radničkom pokretu (1967, 1, 1—30). Ta je studija, svakako, izvanredno zanimljiv i značajan prilog, to više što je pitanje takve velike retrospektivne bibliografije važno i za nas, a osobito je goruće i aktualno na teritoriju SR Hrvatske. Jedan od suradnika Georges Haupt i inače je poznat kao vrstan poznavalac jednog perioda međunarodnog radničkog pokreta. Možemo ga gotovo smatrati jednim od najboljih stručnjaka za razdoblje II internacionale, te je tome periodu i posvetio nekoliko svojih radova među kojima se ističe djelo koje nosi naslov *La Deuxième Internationale, 1889—1914, Etude critique des sources, essai bibliographique*, Paris-Haag-Mouton, 1964. Također je važno to što je uvod knjizi napisao profesor Ernest Labrousse, poznati stručnjak za ekonomsko-historijska pitanja na Sorbonnei. Autori su u uvodu najprije ocijenili opće stanje u kome se danas nalazi rad i rezultati postignuti na tome području. Pošli su pri tome od poznatog, no danas manje-više zastarjelog opsežnog bibliografskog djela Josefa Stammhammera, *Bibliographie des Sozialismus und Communismus* objavljenog u Jeni u tri sveska između 1893. i 1909. godine. Prelaze i na ostale veće i manje radove, citiraju i djela naših stručnjaka, te su među njima navedeni bibliografski radovi Sergija Dimitrijevića, Radoslava Perovića i Jože Munde a, kao što smo već naglasili, nedostaju radovi s područja SR Hrvatske iako ih ima, ali su rastepeni po raz-

nim edicijama od predratne bibliografije u Koraća do većih i manjih priloga u časopisima.

Velik broj dalje citiranih radova i za nas je od vrijednosti jer nam daje uvid u manje-više sve dosad u Evropi izašle bibliografske priloge o problemu međunarodnog radničkog pokreta. Zato je i s tog stajališta objelodanjena studija neobično važna i poučna. Zatim je riječ o nerganiziranosti rada na bibliografiji, te autori navode i nekoliko veoma poučnih primjera kako gotovo u isto vrijeme, bar na dva mjesta, stručnjaci izrađuju istovrsne tematske bibliografije, a da jedan o drugome nema pojma. Tako je npr. na dva mjesta bio organiziran rad na velikoj bibliografiji o Maxu Stirneru. Bibliografija, i to jedna od njih, jer je ranije dovršena i objelodanjena je u Kölnu 1965. godine, druga je, koju su gotovo u isto vrijeme dovršavali u Istituto Feltrinelli u Milanu, ostala u rukopisu, i vjerojatno neće nikada niti biti objelodanjena jer je izgubila svoj *raison d'être*. Takvo udvostručavanje posla veoma je nezgodno i nepotrebno izaziva neugodne posljedice za autora i njegove izdavače. Zbog toga autori i sugeriraju, i to s pravom, da bi trebalo prestati s takvom politikom izolacije. Prelaze zatim na konkretne potrebe i mogućnosti solidnog rada i suradnje. tvrdeći da je to veoma težak i složen posao. Naglašuju da izradu takvih bibliografija treba isključivo povjeriti stručnjacima, koji se na prilično širokom planu bave tom historijskom problematikom. Problem je utoliko teži, što treba u takvoj bibliografiji registrirati, i to po mogućnosti s apstraktima, ne samo one radove koji se izričito odnose na povijest međunarodnog radničkog pokreta, nego i koji su rezultat rada političkih antisocijalističkih struja, a tih je bilo veoma mnogo, pa je i posao zbog toga to složeniji i kompliciraniji.

U časopisu je objelodanjeno još nekoliko priloga o »bibliografskim« problemima ili su čak napisani kao veća studija bibliografskog karaktera. Svakako je zanimljiv opsežan prilog koji je posvećen literaturi o alkoholizmu i njegovom suzbijanju u Engleskoj od 1815—1872. Autor toga rada *Brian Harrison*, u jednoj bilješci, napominje da je to izvadak iz njegove doktorske teze (1967, 2, 204—276).

U rubrici Dokumenti skrećemo pažnju na neke priloge zato što na širem planu, mogu kao komparativni materijal biti zanimljivi i za naše stručnjake koji se bave historijom radničkog pokreta. *Horst Bartel* je objelodanio tekst dosad nepoznate i strogo povjerljive verzije erfurtskog programa od 18. lipnja 1891. godine (1967, 2, 292—302). Poznato je da je kritika gotskog programa bila javno iznesena još godine 1875, a jedan je od najstrožih kritičara bio sam Karl Marx. Zbog toga su i delegati na partijskom sastanku u St. Gallenu godine 1887. (dakle nakon Marxove smrti) stvorili zaključak da treba konačno svestrano razmotriti neke osnovne ideološko-političke stavove i potpuno raščistiti neke pojmove. Zbog toga se i prešlo na izradu novoga partijskog programa. Izrada je bila povjerena trojici nekadašnjih »eisenachovaca«, Ignacu Aueru, Augustu Bebelu i Wilhelmu Liebknechtu. Na partijskom sastanku u Halleu godine 1890. komisija je izvijestila da partijski program još nije dovršen. Wilhelm Liebknecht je samo podnio izvještaj i u njemu se zadržao na neobjelodanjenj kritici Marxovog gotskog programa. Izvještaj je bio izrađen u polemičkom tonu, jer je Liebknecht čas stajao na Marxovim pozicijama a čas se je s njima razračunavao. Međutim glavni zahtjev, koji je iznio Liebknecht, bio je da novi partijski program mora biti zasnovan na znanstveno formuliranim principima, tako da partija može tada »[. . .] s pravom biti nazvana partijom znanstvenog socijalizma«. Daljnja diskusija potvrdila je Liebknechtove zahtjeve.

U zaključku je iznesen prijedlog da u toku tri mjeseca određeni članovi partijskog rukovodstva izrade i dovrše novi partijski program. Sada se javio, i to veoma odlučno, i Friedrich Engels, koji je u mjesecu siječnju godine 1891. uz to objelodanio u listu *Neue Zeit* dotad neobjavljeni tekst Marxove Kritike Gotskog programa, a da još većma produbi diskusiju oko novog programa objelodanjuje Engels u proljeće godine 1891. i Marxov rad o Gradanskom ratu u Francuskoj, to jest povijest i pouku koju treba da izvuku kasnije generacije o Pariskoj komuni. Međutim u svibnju godine 1891. rade na izradi novoga partijskog programa i Liebknecht i Bebel. Tom se prilikom Liebknecht koristio Bebelovim tekstom i stvorio od njega novu verziju. Tako je nastao novi programski nacrt, dovršen 18. lipnja 1891, i razaslan videnijim partijskim teoretičarima i rukovodiocima. Taj lipanjski nacrt bio je označen primjedbom »strogo povjerljivo«, a odaslan je u rukopisu. Primjerak koji objelodanjuje Bartel popraćen je Kautskijevim glosama. Jedan primjerak odaslan je i Engelsu. Engels ga je vrlo savjesno pregledao, ocijenio, kritizirao i dopunio. Posao je bio to teži što su svi kojima je program odaslan zamoljeni da dopune dovrše najkasnije do 27. lipnja 1891, kako bi program što prije mogao biti objelodanjen. Naravno, sve Engelsove bitne primjedbe bile su usvojene što potvrđuje u jednome govoru i Bebel, tako da je prvi dio teksta novog Erfurtskog programa, koji se pojavio 4. srpnja te godine i bio objelodanjen u *Vorwärtsu*, u osnovi dio Engelsovog nacrta. Težište je Engelsove kritike lipanjskog teksta na problemu odnosa između demokracije i socijalizma, što je za daljnju taktiku partije bio jedan od ključnih problema. Na kraju svoga uvodnog, veoma kritičnog razlaganja Bartel ustanovljuje da je tek nakon objelodanjivanja nekadašnjeg »strogo povjerljivo« lipanjskog teksta ustanovljeno autorstvo Engelsovo.

Ursula Ratz objelodanjuje nekoliko zanimljivih pisama pisanih Karlu Kautskom neposredno nakon izlaženja njegova poznatog rada *Put k moći* (1967, 3, 432—477). Pisma su pisana u veljači i ožujku godine 1909. tačno mjesec dana nakon izlaženja djela, koje se pojavilo u siječnju godine 1909. Uz pisma Kautskome, objelodanjeni su i tekstovi Kautskijevih pisama, tako da i jedna i druga iznose na vidjelo veoma zanimljive činjenice o stanju u Socijaldemokratskoj partiji Njemačke uoči izbijanja I svjetskog rata. Kautskijevi adresati su bili poznati njemački socijaldemokrati Hugo Haase i Klara Zetkin. Pisma su popraćena veoma dobrim uvodnim tekstom i popratnim bilješkama.

D. K. Buse objelodanio je izvadak iz dnevnika nekadašnjeg njemačkog socijaldemokratskog »leadera« Friedricha Eberta (1968, 3, 430—448). Objavljeni tekst obasiže kratak vremenski razmak od 14. srpnja do 14. kolovoza 1914, no to je interesantniji, jer su u njemu zabilježeni dojmovi neposredno uoči izbijanja I svjetskog rata, a nakon sarajevskog atentata. Pada u oči da ni Ebert, kao ni velik broj ostalih evropskih socijalista, nije vjerovao u izbijanje rata. Izrijekom bilježi 14. srpnja 1914. u dnevnik ovo: »Otputovao sam sa ženom i dvoje djece u Brege na Rügen. Austrija pregovara zbog atentata još uvijek sa Srbijom, na novu ratnu opasnost nije nitko od nas mislio.« I taj tekst popraćen je veoma dobrim uvodom, potrebnim komentarima i bilješkama. Veoma je zanimljiva i vrijedna dokumentacija koju objelodanjuje *L. J. van Rossum* o »mahnovščini« (1968, 2, 246—268). Riječ je o seljačkom ukrajinskom ustanku izazvanom teškom eksploatacijom seljaka godine 1917. Seljake je vodio Nestor Ivanovič Mahno, pa je po njemu ustanak dobio i ime. Kao sin siromašnog seljaka, godine 1906. pripadao je omanjoj anarhističkoj grupi u selu Đugljaj-Polje. Godine 1908. osuđen je na doživotnu robiju zbog napada

na nekog policajca. Do ožujka 1917. u moskovskom je zatvoru, kasnije ga nalazimo u rodnome selu Đugljaj-Polje na čelu mjesnog sovjeta. Vodi svoje seljake protiv hetmana Skoropadskog, koji je brahijalnom silom htio uspostaviti nekadašnje kmetske odnose, a protiv čega se s pravom bore seljaci pod rukovodstvom Mahna. Seljački ustanak, zahvaljujući izvanrednim organizatorskim Mahnovim sposobnostima, prerastao je s vremenom u pravi gerilski rat. Od kraja 1918. do 1920. »mahnovci« su u Ukrajini veoma značajan vojnički faktor i odigrali su zamašnu ulogu u borbi s Denikinom godine 1919. i Vrangelom godinu dana kasnije. Prema postojećim sovjetskim izvorima, kojima se poslužio van Rossum, ta je ustanička vojska na vrhuncu svoje slave brojila oko 50.000 ljudi. Slabost ustanika bila je to što je ustanak od početka do kraja bio i ostao samo seljački, bez bilo kakve podrške u ukrajinskim gradovima. »Mahnovščina« je, prema mišljenju van Rossuma, usprkos tome što je bila samo seljački ustanak, prerasla ipak i u politički pokret sa zaokruženim programom. U njemu je bila očigledna anarhistička komponenta svojstvena Mahnu, jer je on, kao što smo već spomenuli, bio tim idejama zadojen i godine 1906. Ta se komponenta jasno vidi i iz objelodanjene građe koju van Rossum predočava u originalima na ruskome jeziku.

Na kraju napominjemo da je i ovaj put u svakom broju objelodanjena uzorno sastavljena bibliografija novih knjiga koje obrađuju povijest radničkog pokreta. Djela su kategorizirana od općih do specijalnih, a unutar toga su raspoređena prema geografsko-političkim prostorima, pa je gotovo u svakome broju registrirano i poneko djelo o Jugoslaviji.

Svakako su i ova godišta te reprezentativne revije novi vrijedan prilog upoznavanju radničkog pokreta u Evropi i na ostalim kontinentima.

Miroslava Despot